

Соціально-педагогічні умови ефективного здійснення профілактики вживання психоактивних речовин підлітками

У статті запропоновано комплекс соціально-педагогічних умов, необхідних для ефективного функціонування системи антинаркотичної профілактики: цілеспрямована оптимізація групового та міжособистісного спілкування підлітків для формування психосоціальних навичок, позитивний особистісний вплив соціального педагога, активна участь лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків.

Ключові слова: профілактика, лідер-ровесник, психосоціальна навичка, профілактичні програми для підлітків.

Постановка проблеми. Сьогодення характеризується суперечливими процесами у суспільстві, які негативно впливають на людей, породжуючи тривожність, агресивність та інші різноманітні асоціальні прояви. Найбільше занепокоєння викликає зростання випадків вживання психоактивних речовин дітьми та молоддю. Вивчення різних аспектів адитивної поведінки дали підставу вважати, що найбільш вразливими до таких негативних соціальних явищ є підлітки, оскільки саме у цьому віці формуються основні моральні цінності, проявляються різні види залежностей.

Мета даної статті на основі проведеного дослідження визначити та обґрунтувати основні соціально-педагогічні умови ефективного здійснення профілактики вживання психоактивних речовин підлітками.

Виклад основного матеріалу. Підлітки, прагнучи спілкування, часто не зважаються відкритися іншим через побоювання бути знехтуваними, ховаються за формальними ролями, уникаючи справжньої близькості та взаєморозуміння тощо. Однак, з одного боку, групова взаємодія сприяє прийняттю підлітками цінностей і потреб інших, полегшує процес самодослідження та інтроспекції; а з іншого – «залежність дитини та підлітка від групи тим вища, чим менша кількість груп, у життєдіяльність яких він включений» [9].

При здійсненні ефективної антинаркотичної профілактичної роботи необхідно враховувати те, що забезпечить комплексний взаємозв'язок основних агентів профілактики у підлітковому віці: групи, педагога та значимих однолітків. Основні складові даного процесу ми хочемо сформулювати у

вигляді умов, врахування яких у подальшому сприятиме уникненню недоліків та оптимізації реального стану організації антинаркотичної профілактичної роботи.

Першою соціально-педагогічною умовою ефективної профілактики залежності від вживання психоактивних речовин підлітками ми визначаємо ***цілеспрямовану оптимізацію групового та міжособистісного спілкування підлітків з метою формування психосоціальних навичок.***

Одним зі шляхів ефективного впровадження означеної соціально-педагогічної умови профілактики виникнення залежності є *розширення кількості груп членства, до яких включені підлітки.* Це здійснюється, насамперед, шляхом залучення підлітків до тренінгових груп, у яких основною формою проведення занять є робота з малою групою. В процесі профілактичної роботи підтверджується припущення про *необхідність фокусування уваги на взаємостосунках підлітка з його однолітками.*

Узагальнюючи низку теоретичних положень та спираючись на результати власного соціально-педагогічного досвіду нами окреслено також *вимоги, яких слід дотримуватися соціальному педагогу при проведенні групової роботи з підлітками,* зокрема:

1. Уникати батьківської позиції: рекомендується соціальному педагогу дотримуватися позиції дорослого для забезпечення безоцінковості; відмовитися від повчань і критичних порад; сприяти поступовій передачі підлітку відповідальності за своє життя; забезпечувати рівність позицій як умову розвитку. Як підтвердила практика, навіть незначне придушення незалежності зі сторони соціального педагога в процесі творчого пошуку необхідних рішень може спровокувати в учасників відмову від подальшої роботи.

2. Забезпечити підлітку прояв самоідентичності, що дозволяє знайти відповіді на питання «Хто я такий? Ким мені бути надалі?». Для цього соціальному педагогу необхідно забезпечувати створення зворотного зв'язку з підлітком як носієм статі, індивідом, що володіє гідним уявленням про себе,

відчуттям самоповаги, відчуває себе компетентним. З цією метою можна використовувати зміст тренінгових занять.

3. Забезпечити емоційне прийняття підлітка шляхом пізнання ним власної сфери емоційних переживань, сприяння розвитку здатності бути улюбленим; можливості вступати у щирі відносини.

4. Пам'ятати, що соціальний педагог повинен бути, насамперед, цілісною та самодостатньою особистістю і сприяти цим формуванню основ ставлення до цінностей: в що вірити і як поводитися підлітку.

5. Забезпечити можливості інтелектуального зростання підлітків, тобто отримання корисних і цікавих знань. Це дозволяє підвищити його самооцінку, отримати адекватну інформацію про себе, уникнути переоцінки себе, уникнути нереалістичної позиції в поглядах на світ. [1;2;6;7].

Водночас варто пам'ятати, що здійснення завдань соціалізації підлітків з ознаками вживання ПАР можливо лише за наявності згуртованого, міцного колективу та високої педагогічної майстерності вихователів. Саме тому не менш важливою умовою ефективної організації антинаркотичної профілактичної роботи є висока професійна майстерність соціального педагога. *Позитивний особистісний вплив соціального педагога – друга необхідна умова ефективної профілактичної діяльності.* В організації відповідної антинаркотичної профілактичної діяльності соціально-педагогічного спрямування особлива роль відводиться особистості соціального педагога. Він виконує також провідну роль при роботі тренінгу щодо формування психосоціальних навичок підлітків. Як показують спостереження та аналіз відповідної літератури, особистість соціального педагога, його особливості, способи побудови відносин з підлітками надають безпосередній і часто навіть визначальний вплив на результативність змін особистості кожного з них [3;4;5;10]. Це дуже важливий факт при організації роботи з підлітками, котрі зовнішньо відгороджуються від дорослих, а внутрішньо, напівсвідомо прагнуть до світу дорослих і потребують підтримки авторитетного дорослого. Ним і повинен стати соціальний педагог.

Соціальний педагог, який займається попередженням вживання ПАР, повинен:

- володіти бажанням працювати в області превентивної освіти;
- проявляти співчутливе, дбайливе ставлення до підлітків;
- шанувати цінності, установки, переконання учнів;
- дотримуватися принципу конфіденційності;
- неупереджено ставитися до споживачів ПАР, будучи переконаним у тому, що превентивне навчання важливе для учнів;
- проявляти компетентність, об'єктивні знання щодо проблеми, володіння інтерактивними методами;
- демонструвати особистісну зрілість, зважливе ставлення до проблеми наркотизації та відсутність стереотипів, що заважають роботі;
- бути доброзичливим, уміти викликати до себе прихильність підлітків, володіти хорошими навичками спілкування.

Слід підкреслити, що *знання психології підлітків* та їх проблем лише у поєднанні з перерахованими якостями дозволяють соціальному педагогу вести дискусію про вживання ПАР та їх наслідки серйозно та діловито, в атмосфері правдивості та взаємного довір'я. Крім того, особистісна готовність соціального педагога до роботи з підлітками групи наркотичного ризику сприяє ненав'язливому спрямуванню їх поведінки, а при необхідності обережному та делікатному наданню підтримки та допомоги.

Основні завдання соціального педагога при роботі з групою підлітків можна сформулювати так:

1) спонукання підлітків – членів групи до прояву своїх установок, поведінки, емоційних реакцій, обговорення запропонованих тем, надання інформації та зворотного зв'язку, аналізу групових ситуацій і проблем окремих учасників;

2) створення в групі атмосфери взаємного прийняття, довіри, доброзичливості, безпеки, взаємодопомоги, що сприятиме саморозкриттю підлітків;

3) розробка та підтримка ціннісних групових норм, гнучкість у виборі директивних або недирективних технік.

Вище означене дозволяє констатувати, що особистісна готовність здійснювати соціально-педагогічну антинаркотичну діяльність, насамперед, передбачає наявність у соціального педагога потреби йти не від себе, а від дитини, від підлітка і його проблем. У процесі природного спілкування дорослого та підлітка повинне постійно здійснюватися взаємокоректування, тобто соціальний педагог «...повинен проявляти гнучкість, неупереджено ставитися до реакцій дитини в процесі взаємодії та постійно пропонувати їй різноманітні варіанти реагування, проводячи роботу і над собою»[8]. При цьому варто підкреслити, що кращі результати досягаються при орієнтації на емоційну підтримку на первинних етапах групової роботи та використанні стимулювання та керівництва в подальшій роботі.

Третя умова – *активна участь лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків.*

Незаперечною істиною є те, що у підлітковому віці вплив окремої особистості з середовища однолітків набуває для іншого підлітка великого значення. Такою особистістю в підлітковій групі, як правило, є її лідер. Досвід показує, що необхідність активної участі лідерів-ровесників у реалізації профілактичних програм для підлітків зумовлена низкою їх *вікових особливостей*:

- підлітки схильні до наслідування людей, які є для них авторитетом і котрі подобаються їм;
- підлітки, швидше всього, будуть прислуховуватися до думки ровесників, яких вони поважають;
- лідери-ровесники, котрі ведуть ЗСЖ та демонструють відповідальну поведінку, можуть позитивно вплинути на поведінку інших підлітків і застерегти їх від багатьох ризиків;
- лідери можуть надихати, підтримувати, надавати допомогу своїм ровесникам у різних проблемних ситуаціях;
- у питаннях, що стосуються особистого здоров'я, безпеки, налагодження стосунків із ровесниками, сексуальної просвіти та інших особистісно важливих

тем, підлітки більш сприйнятливі до думки ровесників, аніж до висловлювань вчителів.

«Лідер – це людина, котра вибрана групою за свої лідерські якості, авторитет, вмiє налагоджувати стосунки з оточуючими та допомагати іншим»[6]. Саме тому залучати до роботи варто таких учнів, що користуються особливим авторитетом в однолітків. Це може здійснюватись шляхом вибору таких лідерів самими учнями того ж класу (групи чи школи). При цьому можуть бути визначені критерії, за якими варто відбирати кандидатів у лідери, а самі вибори проводяться шляхом голосування. Для підлітків може пропонуватися набір *якостей*, якими повинен володіти потенційний кандидат у *лідери*:

- його думки є авторитетними для інших учнів;
- він турбується про своїх товаришів;
- вмiє уважно вислухати інших;
- лідер впевнений у собі;
- він надійний і чесний;
- лідер користується повагою всіх учнів;
- він контактний, але не обов'язково відмінник.

Крім того, учням рекомендувалося вибирати кандидатури і серед дівчаток, і серед хлопчиків, а також, при можливості, орієнтуватися на школярів більш старшого віку. Щодо останнього, то важливо, щоб залучені старшокласники не конфліктували з уже наявними неформальними лідерами, що є у групі.

Перший із них – власне підбір навчальної групи. При виборі лідерів саме з числа підлітків звертається увага, з одного боку, щоб не образити думку підлітків, вибравши лише «улюбленців» учителів, а з іншого боку, правильно оцінити особистість самого кандидата. При цьому слід враховувати такі чинники як мотивація участі у програмі, рівень підготовки, розуміння здорового способу життя, наявність особистого життєвого досвіду, відповідальність за доручену справу, впевненість у собі тощо. Крім того, враховується і вплив специфічних психологічних новоутворень підлітків, таких як:

- прагнення до самостійності, самоствердження;
- бажання бути дорослим і мати власний життєвий досвід;

- прагнення до самоосвіти та виховання;
- формування первинних переконань щодо себе як особистості, своїх інтелектуальних сил і можливостей – самооцінка;
- визначеність пріоритетів, нахилів, уподобань тощо.

Під час підготовки лідерів із числа підлітків для профілактики вживання ПАР варто спиратися на *провідний вид діяльності у цьому віці – спілкування*. Мотивуючи підлітка до профілактичної роботи, увага звертається на його позитивні якості – відповідальність, взаємоповагу, взаємодопомогу, турботливість, щирість, доброту, вміння берегти таємницю. При цьому доцільно наголошувати на тих рисах характеру та якостях, яких підлітки, пройшовши цикл занять щодо підготовки лідерів, зможуть набути.

Оскільки вся діяльність груп лідерів із числа підлітків відбувається на волонтерських засадах, то і вся подальша підготовка їх будується як підготовка волонтерів. Саме тому основною методикою та принципом роботи є *принцип «рівний-рівному»*.

В процесі практичної роботи опрацьовуються й *основні функції лідерської діяльності*, зокрема, *організаційна* (організація профілактичних заходів та участь у них), *комунікативна* (встановлення комунікативних зв'язків з однолітками), *координаційна* (допомога у встановленні зв'язків із зацікавленими сторонами), *інформаційна* (поширення інформації серед однолітків за методикою «рівний-рівному»). В процесі вивчення лідерами своїх функцій відбувається їх ознайомлення з переліком *обов'язків*, які перед ними стоять при роботі з соціальним педагогом:

- організовувати роботу в групі, наприклад, роздавати матеріали;
- проводити предметні демонстрації перед групою;
- організовувати та проводити рольові ігри;
- керувати командою;
- читати історії, запитання, відповіді до завдань;
- викликати відповідати на питання при виконанні завдань;
- керувати роботою невеликих груп;
- повідомляти про результати роботи невеликих груп;

- проводити опитування суджень підлітків та їх підрахунок;
- робити записи, малюнки, креслення на дошці.

Особливий наголос потрібно робити на тому, що головна неформальна функція лідерів – «служити позитивними рольовими моделями щодо навичок і поведінки, що вивчається на заняттях»[4].

Організація практики роботи під наглядом керівника підготовчої групи (соціального педагога чи фахівця-волонтера) проходить на *заключному етапі*. Тут відбувається закріплення здобутих знань і психосоціальних навичок (переростання знань у переконання). *Спеціальна підготовка лідерів-ровесників* вважається результативною, якщо вони:

- розуміють цілі та завдання занять з профілактики вживання ПАР на основі формування психосоціальних навичок;
- усвідомлюють важливість ролі лідерів для успішної реалізації занять;
- набули вмінь та навичок, необхідних для ефективного надання допомоги педагогу та ровесникам при виконанні складних завдань-тренінгів;
- здатні забезпечувати ефективну роботу учнів у малих групах;
- навчилися уважно слухати, розуміти почуття ровесників, заохочувати та підтримувати їх у вирішенні життєвих проблем, пов'язаних з уживанням ПАР;
- можуть зорієнтуватися, де можна отримати додаткову інформацію, а також куди та як звернутися за консультацією чи допомогою.

Важливим моментом на цьому етапі є ознайомлення ровесників-лідерів із низкою *правил*, які виокремлені практиками такої роботи:

- мету своєї роботи треба пояснювати чітко, ясно та грамотно; один зі способів встановити контакт – роздати інформаційні матеріали. Якщо підліток не налаштований на роботу, то слід просто віддати йому літературу. Варто також розказати, куди і до кого можна звернутися, якщо у когось з'являться запитання, що стосуються ЗСЖ, вживання ПАР чи ФПН;
- слід пам'ятати, що ведучий чи учасник профілактичної програми не лікар, а тому не може і не повинен ставити медичних діагнозів. Він тільки доносить інформацію та впливає на свідомість. Можливо, інформація, яка подається, врятує комусь життя;

– ведучий чи учасник профілактичної програми не зобов'язаний знати все. Якщо якісь дані не відомі чи не зрозумілі, то краще сказати: «Не знаю, але постараюся взнати». В цьому випадку ніхто не бере на себе надмірну відповідальність за необдумане, але сказане. Однак слід постаратися все-таки взнати те, що обіцялося, та повідомити про це підліткам;

– ведучий чи учасник профілактичної програми повинен завжди пам'ятати, що він приклад, тобто не вживати ПАР, не розповідати історій зі свого життя, пов'язаних з уживанням ПАР; своїм зовнішнім виглядом демонструвати прихильність до ЗСЖ;

– не варто носити з собою атрибути психоактивних речовин («бодяжки», димедрол, цигарки); ніколи не можна пробувати ніяких ПАР під час роботи (включаючи алкоголь), навіть для прикладу;

– не варто сперечатися зі своїм партнером (ровесником чи соціальним педагогом) під час роботи. Це дискредитує. Спірне питання можна обговорити на зборі після роботи і з керівником;

– не слід говорити, де продаються чи як виготовляються будь-які психоактивні речовини – це протизаконно;

– до всіх підлітків слід ставитися з повагою, навіть якщо є підозра, що ровесник є споживачем ПАР; не можна ставити себе вище над іншими – це насторожує і відштовхує [4].

Слід пам'ятати, що формування лідерів з числа підлітків та молоді з метою залучення їх до первинної профілактичної роботи з попередження вживання ПАР серед однолітків потребує певних зусиль. Саме тому у ході залучення таких школярів до профілактичної роботи на волонтерських засадах повинно відбуватися постійне удосконалення їх лідерських якостей, а також систематично надаватися їм нові знання, навички безпечної поведінки, інформаційно-освітньої роботи за стратегією «рівний-рівному», соціально-профілактичної роботи, що сприяла б розвитку стереотипів здорової поведінки.

Висновки. Підсумовуючи все вище означене, можна констатувати, що загальним у підході до профілактичної роботи з підлітками усіх категорій повинно стати відновлення в кожному із них позитивного начала. Це може

здійснюватися, насамперед, через включення їх у систему спочатку групових, а тоді колективних зв'язків і стосунків. Основою має бути максимальне використання позитивного фонду особистості з урахуванням її реальних можливостей, інтересів і схильностей, здійснення диференційованого підходу до підлітків з урахуванням їх індивідуальності. Важливим в організації відповідної роботи є формування гідних авторитетів та зразків для наслідування, стереотипів позитивної поведінки. У цьому провідну роль відіграє вплив особистості соціального педагога та лідерів ровесників.

Отже, врахування означених умов не тільки дає змогу якісно підвищити ефективність соціально-педагогічної роботи щодо профілактики вживання психоактивних речовин та виникнення залежності від них, а й безумовно, сприяє гуманізації відносин між усіма учасниками профілактичного процесу, слугує отриманню позитивних практичних навичок і забезпечує позитивний емоційний комфорт при взаємодії.

Використані джерела

1. Березин С. В. Технология формирования социальных навыков : метод. пособие [для психологов и социальных педагогов ИТУ] / С. В. Березин, К. С. Лисецкий. – [2-е изд., исправ., дополн.]. – Самара : Универс-групп, 2005. – 224 с.
2. Кальченко Л. В. Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери до превентивного виховання дітей групи соціального ризику / Л. В. Кальченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – Ч. II. – С. 251– 261
3. Карвасарский Б. Д. Психотерапия : учеб. для вузов. – [2-е изд., перераб.]. / Борис Дмитриевич Карвасарский – СПб. : Питер, 2002. – 672 с. – (Серия «Национальная медицинская библиотека»).
4. Кочюнас Р. Психотерапевтические группы : теория и практика : учеб. пособие ; [пер. с литов.] / Римас Кочюнас. – М. : Академ. Проект, 2000. – 240 с.
5. Мастеров Б. М. Психология саморазвития: психотехника риска и правила безопасности / Борис Михайлович Мастеров. – Рига, М. : Эксперимент, 1997. – 190 с.

6. Организационно-методические основы психотерапевтической и психокоррекционной работы с детьми группы риска употребления психоактивных веществ: метод. рек. / Н. В. Вострокнутов, А. Л. Игонин, Н. К. Харитоновна, Л. О. Пережогин. – Москва, 2003. – 48 с.

7. Основы групповой работы при организации и проведении тренинга профилактики злоупотребления ПАВ среди подростков и молодежи : метод. пособие / [ред.-сост. : Зарецкий В. В., Портянская Л. Л., Рябцев В. К. и др.]. – М., 2002. – 130 с.

8. Осипова А. А. Общая психокоррекция : учеб. пособие для студ. вузов / А. А. Осипова. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – С.21.

9. Профілактика наркоманії у дітей, підлітків та молоді : довід. для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / Б. Г. Лазаренко (авт.-упоряд.) [та ін.]. – К. : Держсоцслужба, 2005. – С.13

10. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / Кьелл Рудестам ; перевод. : А. Голубев, Л. Трубицына и Э. Дикий ; терминолог. правка В. Данченко. – СПб. : Питер, 1999. – 348 с. (серия «Мастера психологии»).

Martynyuk T., Cherneta S.

The social and pedagogical conditions of effective implementation of the prevention of substance use among adolescents

In the article authors suggest a complex of socio and educational conditions which are necessary for the effective functioning of the system of drug prevention. The first condition is the optimization of group and interpersonal communication among adolescents to form psychosocial skills, the second – positive personal impact of social pedagogue, and the third – active participation of peer leaders in the implementation of prevention programs for adolescents.

Key words: drug prevention, psychosocial skills, peer leaders, prevention programs for adolescents.

In the article authors highlight the social and educational conditions of effective substance use prevention of teenagers: 1) purposeful optimization of group and interpersonal adolescents' communication to form psychosocial skills (requires focused attention on teenager' interrelations with his peers and taking into account the factors when some students become out of the group or the whole group is

divided: organizational - planning lessons, composition and stability of training group; teaching - the balance of affective, cognitive and connotative aspects of the training process, the transition from conventional to personal relationships, forms of joint activities, personal and individual characteristics of adolescents and team leader etc.);

2) positive personal impact of social pedagogue (motivational readiness of social workers, in particular, to take into account not only their interests and problems but problems' of adolescents, constant exercise correction, the social educator's flexibility, impartial treatment of adolescent reactions during the interaction, willingness to offer a variety of options to respond and to be personalized source of information, role model, teacher elaboration of social problems related to his personal reluctance to implement social and educational influences; elaboration of personal problems, his emotional and volitional state, etc.);

3) active participation of peer leaders in the implementation of prevention programs for adolescents (according to their age characteristics such as propensity to imitate and orientation according to peers who they respect) requires the preparation of students who choose volunteering in prevention programs and possess leadership qualities, organization practices under the supervision of the team leader, attracting leaders peers to preventive work on a voluntary basis, to informational and educational activities using strategy "peer to peer", social prevention activities that would promote the development of healthy attitudes behavior, continuous improvement of their leadership qualities, the systematic improvement of their knowledge and skills of safe behavior.

Мартинюк Тетяна Анатоліївна – к.п.н., доцент кафедри соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Чернета Світлана Юріївна – к.п.н., доцент кафедри соціальної педагогіки та педагогіки вищої школи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки